

PAPP RICHÁRD

ORCID: 0000-0002-6134-5171

ELTE Társadalomtudományi Kar Társadalmi Kapcsolatok Intézete –

intézetigazgató, egyetemi docens

„Annyi volt róla szó, hogy ilyen is történt, lapozzunk”

A holokauszt emlékezete magyarországi fiatalok körében

Absztrakt

Tanulmányom a Visegrad Fund által támogatott, általam vezetett *Research on transgenerational Holocaust memory in Central Europe 2022–2024* kutatáshoz és a Zsidók Győri Gyökerei Közhasznú Alapítvány társadalmi kirekesztés témakörére épülő projekt tapasztalataihoz kapcsolódik. Az említett két kutatás többek között negyedik generációs zsidó és nem zsidó fiatalok körében vizsgálta a helyi holokausztemlékezet és az antiszemitizmus kérdéseit Magyarországon. A magyarországi fiatalok körében eddig kellőképpen nem feltárt narratíváknak a megértése elengedhetetlen ahhoz, hogy értelmezően és talán alakítóan készüljünk fel a közeljövőre, amikor a most felnövő nemzedék fogja alakítani a soá emlékezetének tovább élését vagy feledésbe merülését. Írásom ehhez kíván hozzájárulni.

Kulcsszavak: holokauszt, transzgenerációs emlékezet, fiatalok, Magyarország, empirikus társadalomtudományi kutatómódszertan

Abstract

My study is related to the Research on transgenerational Holocaust memory in Central Europe 2022–2024 project, supported by the Visegrad Fund and led by me, as well as to the experiences of the project of the Jewish Roots in Győr Foundation, which focuses on the topic of social exclusion. Among others, these

two research projects examined issues of local Holocaust memory and anti-Semitism among fourth-generation Jewish and non-Jewish young people in Hungary. Understanding the narratives that have not yet been sufficiently explored among young people in Hungary is essential in order to prepare ourselves interpretively for the near future, when the current generation of young people will shape the survival or oblivion of the memory of the Shoah. My paper aims to contribute to this.

Keywords: Holocaust, transgenerational memory, young people, Hungary, empirical social science research methods

Bevezetés

Egy dunántúli középiskola tizedikes osztályában beszélgetünk a holokauszt emlékezetéről nemzsidó diákokkal. A diákok nyitottak a beszélgetésre, bár kissé bizonytalanok, hiszen most beszélgetnek velük először erről a témáról úgy, hogy kizárólag az ő gondolataikra kíváncsiak az őket kérdezők. Egyikük különösen zavarban van, amikor arról kérdezzük a csoportot, hogy volt-e szó a családban a zsidóságról és a holokausztról. Testbeszéde is árulkodik zavaráról. Félig rádől padjára, sokat mozog, kezével hol a hajába túr, hol megvakarja alsó karjait, esetenként eltakarja az arcát. Ugyanakkor láthatólag fontos, hogy megossza emlékeit: meg-meg akadva, de folyamatosan mesél. Elmondja, hogy nagyszüleitől többször hallotta, amikor ők vigyáztak rá, hogy *„hányszor kell még bocsánatot kérni a zsidóktól?”¹* és *„hasonló dolgokat”,* valamint *„több zsidó viccet is meséltek”* a jelenlétében. Tíz éves volt ekkor. Szülei *„nagyon nem örültek”,* amikor elmesélte nekik a nagyszülőktől hallott antiszemita vicceket. Ugyanakkor, ebben az időben horogkereszteket rajzolgatott az egyik füzetébe *„úgy díszítésül”.* Amikor ezt édesanyja észrevette, a kezébe adta *„a Radnótit, a Bori noteszt, hogy olvassam el. Tízéves voltam.”* – osztotta meg velünk beszélgetőtársunk, majd hozzátette, hogy *„utána nem rajzolgattam több horogkeresztet a füzetembe”.* Mindezt *„jó példának”* értékeli utólag, viszont azt is hozzáfűzi ehhez, hogy *„azért sokkoló volt kisgyerekeként Radnótit olvasni”.* A beszélgetés későbbi szakaszában kiderül, hogy egyrészt megérti azokat a nem zsidókat, akik a deportálások után beköltöztek az elhurcolt

1 A tanulmányban idézőjelben és dőlt betűvel írtak beszélgetőtársainktól származó idézetek.

zsidó családok lakásaiba, mert „*kibombázták őket, vagy jöttek az oroszok és biztonságban akartak lenni*”, és azt is megérti, ha nem akarták később visszaengedni ingatlanjaikba a túlélőket, másrészt viszont nagyon érdekli a zsidóság és héberül is elkezdett tanulni...

Ezeket a sorokat terepmunkanaplómból idéztem fel, mivel kutatásunk olyan szituációjaként maradt meg bennem ez a beszélgetés, amely drámaian mutat rá terepmunkánk folyamatosan visszatérő jellemzőjére, a fiatal beszélgetőtársaink narratíváiból megmutatkozó zavartság és zavarodottság megnyilvánulásaira a soá emlékeztéhez kapcsolódóan. Mindez arra utal, hogy a holokauszt után nyolcvan évvel sem történt meg Magyarországon a borzalmakkal való nyílt és egyértelmű társadalmi szembenézés, és hogy a negyedik generáció körében zavarodottság, homály, ellentmondások és akár egy családon belül is egymásnak ellentmondó transzgenerációs emlékezetminták élnek tovább.

Felmerül tehát a kérdés: Mit és hogyan látnak a múlt kódén át a negyedik generáció tagjai a zsidóságról és a holokauszt borzalmairól a mai Magyarországon? Jelen tanulmány erre próbál példákkal és válaszlehetőségekkel szolgálni.

A kutatásról

Tanulmányom a Visegrad Fund által támogatott, általam vezetett *Research on transgenerational Holocaust memory in Central Europe 2022–2024* kutatáshoz és a *Zsidók Győri Gyökerei Közhasznú Alapítvány társadalmi kirekesztés témakörére épülő projekt* tapasztalataihoz kapcsolódik. Az említett két kutatás többek között negyedik generációs zsidó és nem zsidó fiatalok körében vizsgálta a helyi holokausztemlékezet és az antiszemitizmus kérdéseit Magyarországon. A fiatalok körében végzett kutatást továbbra is folytatjuk Sükösd Anikó társadalomkutatóval. Ezek eredményeiről a későbbiekben fogunk beszámolni. Jelen tanulmány azoknak a beszélgetéseknek és interjúknak az elemzése, amelyeket a Csepeli György és általam írt *Kiáltó csend. A holokauszt helyi emlékezete Magyarországon* című könyv mögött álló kutatásban készítettünk el.²

Kutatásaink Budapestre, három megyeközpontra, öt városra és öt falura terjedtek ki eddig. Ezeken a településeken több mint 150, tizenhat–harminc éves fiatallal készítettünk fókuszcsoporthoz és egyéni interjúkat. Interjúpartnereink

2 Csepeli–Papp: *Kiáltó csend. A holokauszt helyi emlékezete Magyarországon*. 2025.

között zsidó és nem zsidó beszélgetőtársak is voltak. Az interjúpartnerek többsége nem zsidó fiatal volt.

Kutatásunk módszertana a kulturális antropológia résztvevő megfigyelésére épült. A résztvevő megfigyelés lényege, hogy a kutató megpróbálja a lehetséges legtöbb időt a kutatni kívánt csoport körében tölteni. Az antropológus, miközben részt vesz a kutatott csoport tagjainak mindennapi életében és interakcióiban, megosztja velük kutatási kérdéseit, és ezekről beszélgetve, velük együtt próbálja megérteni gondolataikat a felvetett kérdésekről. Ennek fényében nem róluk, hanem velük együtt próbál meg gondolkodni a kutatás során felmerült kérdésekről. Ugyanakkor a recens társadalmi emlékezettel foglalkozó kutatásokhoz hasonlóan kutatásunk a résztvevő megfigyelés mellett olyan „hibrid”, interdiszciplináris módszertani technikákat is alkalmazott, mint a lokális terek és szimbólumok elemzése, félig strukturált személyes mélyinterjúk és fókuszcsoporthoz tartozó interjúk készítése, helytörténeti dokumentumok és fotók elemzése, valamint az interjúk vizuális dokumentációja.³

Módszertanunkban kiemelt szerepet kapott a fókuszcsoporthoz tartozó interjútechnika alkalmazása.

A fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálat a kvalitatív kutatási módszerek leggyakoribb formája. A vizsgálat célja, hogy a résztvevők véleménye mellett feltárja érzéseiket, attitűdjeiket, motivációikat a kutatási témával kapcsolatban. A beszélgetésben általában 8-10 személy vesz részt, akik a kutatás tárgyával kapcsolatos kérdésekre válaszolva, egymásra is reagálva, elmondják korábbi tapasztalataikat, megfogalmazzák véleményeiket, érzéseiket, hangot adnak értékeiknek. A beszélgetést moderátor vezeti. A fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetés olyan félig strukturált interjú formájában zajlik, ami a válaszadók számára meglehetősen szabadságot biztosít a válaszadásban. A beszélgetést témavázlat alapján a moderátor irányítja. A válaszok elemzése arra alkalmas, hogy képet kapjunk a kutatási tárgyban lehetséges megismerési minták gondolati és érzelmi összetevőiről a társadalmi diskurzusban.⁴

A fókuszcsoporthoz tartozó interjú alkalmazása a fent említetteken kívül azért is volt kiemelten fontos számunkra, mert kapcsolódik kutatásaink társadalmi célkitűzéséhez. A fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetések ugyanis, ha mikroszinten is, de lehetőséget adtak a holokauszthoz kapcsolódó közös diskurzus és az egymásra való reflektálás megvalósulására.

3 Cattel–Climo: *Introduction: Meaning in Social Memory and History: Anthropological Perspectives*. 2022. 1–39.

4 Siklaki: *Vélemények mélyén. A fókuszcsoporthoz tartozó módszer, a kvalitatív közvélemény-kutatás alapmódszere*. 2006.

A fókuszcsoporthoz tartozó interjúk során való egymásra figyelés, közös gondolkodás, vagy akár vita, azaz az interjúk idejében létrejövő diskurzus, fontos új értelmezési lehetőségeket is előhozott a fókuszcsoporthoz tartozó interjúk alkalmával.

Az interjúk során interjúpartnereinkkel a holokauszt helyi emlékeztetőiről való tudásuk és gondolataik mellett beszélgettünk arról is, hogy mit gondolnak arról, kik a zsidók, mikor és milyen kontextusban hallották a „zsidó” szót először és azóta, mik lehettek az üldöztetések és mik a mai napig társadalmunkban jelen lévő antiszemitizmus okai.

A nem zsidó fiatal beszélgetőtársaink által velünk megosztott gondolatok és tapasztalatok rendkívül elgondolkodtatóak, magukban foglalják a nemzedéken átívelő és családokban tovább öröklődő antiszemita nézeteket, a zsidóság „másként-idegenként” való megjelölését, az interneten terjedő gyűlölködés határait, az október 7-i terrorcselekmények által kiváltott Izrael- és zsidóellenességet, ugyanakkor a zsidósággal kapcsolatos zavarodottság, érdeklődés, valamint a holokausztemlékezet megreformálásának igényét is.

Úgy vélem, hogy mindezeknek az eddig kellőképpen nem feltárt narratíváknak a megértése elengedhetetlen ahhoz, hogy értelmezően és talán alakítóan készüljünk fel a közeli jövőre, amikor a most fiatal, felnövő nemzedék fogja alakítani a soá emlékeztetőnek tovább élését vagy feledésbe merülését. Ettől elválaszthatatlanul pedig fontos elgondolkodnunk azon, hogy a következő évtizedekben milyen társadalmi légkörben fogjuk megélni és továbbadni zsidóságunkat. Jelen írás ehhez kíván hozzájárulni.

Az emlékezet és felejtés társadalmi kontextusa a mai Magyarországon

Kutatásaink tapasztalatait a bizalmatlanság atmoszférája itatta át. Mindezt nem csupán kutatásunk témája váltotta ki, inkább „járulékosan” mozgósította a mai Magyarországon tapasztalható bizalmatlanság társadalmi attitűdjét irántunk is.

A bizalmatlansággal és bizalommal kapcsolatos kutatások száma megsokszorozódott az elmúlt évtizedekben. Az egyik ilyen, Magyarországra is vonatkozó átfogó kutatás a piacgazdaság rendszerváltások utáni sajátosságait vizsgálta Kelet-Európában, ugyanakkor érzékeltesen mutatott rá a bizalmatlanság tágabb társadalmi problémáira is térségünkben. A kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy Magyarországon az „egyéni erőfeszítésbe” és „személyes érdembe” fektetett

bizalom szemben áll a „külső tényezők”, azaz a „külső és igazságtalan viszonyok” iránt érzett bizalmatlansággal.⁵

A magyarországi társadalom irányába megfogalmazódó bizalmatlanságra mutat rá Dupcsik Csaba és Tóth Olga familizmusról szóló tanulmánya is. Szerintük a „familizmus” mint társadalmi állapot fogalmával „olyan társadalmak írhatók le, amelyekben a bizalom általános szintje alacsony”, s amelyekben – éppen ezért – „a családi kapcsolatok maradtak az egyedüliek, amelyekre az egyének építhetnek”.⁶ Meglátásaik szerint ez nem azt jelenti, hogy Magyarországon a családi kohézió különleges módon erős lenne, hanem inkább a „társadalomba” vetett bizalmatlanságból ered, „amennyiben az egyéb társadalmi kapcsolatok gyengék, ritkák, igen gyakran kényszeren alapulnak, és a résztvevők kölcsönös bizalmatlanságából következően a destabilizáció állandó veszélyének vannak kitéve”.⁷ A szerzők úgy látják, hogy mindez Magyarországon többek között abból fakad, hogy a huszadik század óta a „politikai élet egymást követő traumái folyamatosan rombolták a társadalmi bizalmat”.⁸

Mindez közelebb visz minket a kutatásunk során tapasztalt bizalmatlanság atmoszférájának közelebbi megértéséhez. A bizalmatlanság társadalmi okai (társadalomtörténeti, illetve szociológiai kontextusaival együtt) többek között abból erednek, hogy a fent említett múltbéli „politikai”, társadalmi traumák mind a mai napig nem kerültek feldolgozásra a magyarországi társadalmi nyilvánosságban. A makrotársadalmi kontextusban meglévő és abból fakadó bizalmatlanság összekapcsolódik a nyílt és bizalomra épülő társadalmi kommunikáció, valamint az ezen alapuló társadalmi kapcsolatok hiányával, amely szintén elválaszthatatlan a kölcsönös társadalmi emlékezetet övező csendtől.

Ehhez kapcsolódóan úgy tapasztaltuk, hogy Magyarországon mikroszinten is érezhető a holokauszthoz kapcsolódó „rossz közérzet” az emlékezetkultúrában.⁹

A kutatásunk során tapasztalt bizalmatlanság társadalomtörténeti, társadalmi kontextusát témánkhoz legközelebb álló módon Kovács Éva és Vajda Júlia *Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek* című könyvének segítségével próbálhatjuk megvilágítani.¹⁰

5 Csepeli et al.: *Bizalom és gyanakvás*. 2004. 3–35.

6 Dupcsik–Tóth: *Feminizmus helyett familizmus*. 2008. 307–328.

7 Uo. 309.

8 Uo. 311.

9 Aleida Assmann: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában*. 2016.

10 Kovács–Vajda: *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. 2002.

A szerzők szerint a soából visszatértek számára életük újrakezdését „súlyosan terhelte az a tapasztalat, hogy az együttélés bármikor felmondható: a korábbi bizalom helyét a gyanakvás, a bizonytalanság érzése váltotta fel”.¹¹ Az államszocializmus évtizedeiben akadályozott nyílt társadalmi párbeszéd is jelentősen hozzájárult a „bizonytalanság érzésének” fennmaradásához. A soá után született generációk tagjai is gyakran „megörökölték” ezért a „korábbi bizalmat felváltó bizonytalanság érzését” a többségi, nem zsidó társadalom iránt.¹²

Az alábbi, általunk készített interjúban megszólaló két miskolci másodgenerációs túlélő beszélgetőtársunk így látja mindezt:

„A mai világban pedig a zsigereiben benne van az embereknek, ez nem lett kibeszélve Magyarországon. Abszolút nem lett kibeszélve, hogy mennyi család teljesen elpusztult, vagy egy-két ember jött haza, és volt, aki nem is mert itt maradni. Elment. ’56-ban is, nem tudom, mi, én egy olyan helyen laktam, ahol egy zsidó család lakott, akiknek én együtt jártam iskolába a gyerekeikkel. Szinte a 75%-uk felült a teherautóra és elment, és itt maradtunk mi, kevesen. És mindig az a borzalmas félelem volt bennünk, hogy ez újra megtörténik. És valahol van benne igazság, hogy lehet, hogy megtörténik. Én így érzem.”

„Én úgy gondolom, hogy a magyar társadalom nem jutott el odáig, hogy feldolgozza ezt a traumát. Egyrészt a nem zsidó emberek részére, másrészt pedig, úgy gondolom, a zsidó emberek sem képesek igazából feldolgozni a történeteket, illetve olyan mértékben tudatosítani magunkban azt, hogy valaha ez nem fog megtörténni, mert gyakorlatilag bennünk él az, hogy bármikor, esetleg valamilyen ok folyamán ez a történet létre jöhet.”

Az „állandóan felmondható együttélésből” fakadó bizalmatlanság tehát egy olyan folyamat, ami átível az egymást követő generációkon, és – ahogy látni fogjuk – a mai fiatal generáció emlékezetkultúrájára is jelentős hatással van.

Ezt táplálja továbbá az antiszemitizmus személyes meg tapasztalása a fiatalok körében. Egy korábbi kutatásom során azt tapasztaltam például, hogy egy pesti

¹¹ Lásd 10. jegyzet, 40.

¹² Uo. 50.

zsinagóga fiatal tagjai is, többek között az általuk megtapasztalt antiszemita atrocitások miatt, a „saját kultúra biztonságos környezeteként” jellemezték városuk „zsidó helyeit”, azaz a zsinagógákat és azokat a kulturális és ifjúsági tereket, amelyek a zsidó társas eseményeknek adnak otthont.¹³ Jelen kutatásunk során pedig fiatal nem zsidó beszélgetőtársaink többsége arról számolt be, hogy a „zsidó” szóval legtöbbször szinte kizárólag antiszemita kontextusban találkozunk az interneten.

Ehhez járul hozzá, hogy a soá emlékeztetőhöz kapcsoló bizalmatlanság atmoszférája a teljes magyar társadalmat áthatja. Kovács Éva és Vajda Júlia szerint a soá „kölcsonös elhallgatása” egy olyan „kettős kommunikációt” eredményezett a magyarországi társadalmi diskurzusban, amelyben a soá borzalmaiban érintettek és a nem zsidók máshogy beszéltek „maguk között”, mint „egymással”.¹⁴

A „máshogyan való beszéd” a túlélők és családjuk irányából abból fakadt, hogy nem lehettek „biztosak abban”, hogy az „idegen” nem volt-e „bűnrészes” a deportálásokban és/vagy az azt megelőző vagy követő rémtettekben. Továbbá „rejtegették [sebüket] amiatt is, mert úgy érezték, szenvedésük megoszthatatlan”.¹⁵

Ebből következett, hogy „sebeiket még inkább eltakarták” és „gyanakvással”, valamint „félelemmel viseltek a nem zsidó irányában”.¹⁶

Mindennek transzgenerációs átadását egy harmadgenerációs túlélő beszélgetőtársunk „fordított antiszemitizmusként” nevezte meg.

Nem zsidó oldalról az „egymás közötti kommunikációt” magában foglalta és foglalhatja máig a közöny, vagy akár a „csendes zsidózás”, ugyanúgy, mint a „rejtegetni akart antiszemitizmus” vagy az a narratíva, hogy „Magyarországon úgymond nincsenek is zsidók”.¹⁷

Utóbbi narratívával, miszerint „Magyarországon már nincsenek is zsidók”, a fiatalokkal készített fókuszcsoportos interjúk során mi is találkoztunk.

A szerzőpáros arra is rámutat, hogy a rendszerváltás után megjelent a magyarországi társadalmi diskurzusban egy „új beszédmód”, amely a magyarországi zsidóság és nem zsidó többség között, a tragikus múlt és az elhallgatás évtizedeinek árnyékából kilépni próbálva, „a kölcsonös megismerésen, elfogadáson, az előítéletekkel való közös megbirkózáson, a szorongások leküzdésén alapult”.¹⁸

13 Papp Richárd: *Van-e zsidó reneszánsz?* 2004.

14 Kovács–Vajda: *Mutatkozás*. 2002. 46.

15 Uo. 49.

16 Uo.

17 Uo..

18 Uo..

Ugyanakkor sajnos sem 2002-ig, a szerzők által publikált könyv megjelenéséig, sem azóta nem kapott meghatározó teret és lehetőséget az említett „új beszédmód”, amelynek alapvető kritériuma lett volna, és lenne máig, az „áldozatok tisztességes és méltányos rehabilitálása”, valamint az „akkori Magyarország felelősségének tisztázása” a teljes és nyilvános magyarországi közéletben a politika világán át, a médián keresztül, az oktatásig. Mivel azonban mindez mindmáig nem történt meg, ezért elmaradt „a múlttal való szembesülés közös katarzisa is”.¹⁹

Terepmunkáink során magunk is azt éreztük, hogy ennek a makrotársadalmi folyamatok által fenntartott kontextusnak „köszönhetően” még azok közül a beszélgetőtársak közül is, akik hajlandóak voltak részt venni az interjúkban, sokan „benne ragadtak” abban a szimplifikált narratívában, amely a „közös nyelv hiányában” a „mi” és „ők” dichotomizációjára épül a holokausztra való emlékezésben, „mintha a kettős kommunikáció szabályai – tudva, vagy tudattalanul, akarva, vagy akaratlanul – még mindig uralkodnának a diskurzus fölött”.²⁰

A „kettős kommunikáció”, az „egymás közötti”, a másikat kizáró diskurzus további élő mintái terepmunkáink kontextusát, atmoszféráját is meghatározta.

Mindehhez annyit tehetnék még hozzá kutatási tapasztalataink tükrében, hogy sok esetben egyáltalán nem is beszéltek a holokausztról „egymás között” sem a zsidó vagy a nem zsidó családokban. Beszélgetőtársaink minden helyszínen és minden generációból visszatérően használták a „*tabu*” szót, amikor arról kérdeztük őket, hogy volt-e szó – többek között – a családban a holokausztról.

Ezzel együtt szintén visszatérően tapasztaltuk meg az említett „kettős kommunikáció” hatásait is. Többben azzal utasítottak minket vissza, amikor az interjúra hívtuk őket, hogy „ki tudja, ki fogja majd látni” a felvételen őket. Mivel eddig főként csak „maguk között” (vagy egyáltalán nem) beszéltek a holokausztról felkért beszélgetőtársaink, bizonytalanok voltak abban, hogy mit fognak mondani és azt ki hogyan fogja értékelni később.

A „kettős kommunikációból”, illetve a „*tabu*”, azaz a kommunikáció teljes hiányából következően nincs meg az a „nyelv”, amelyen beszélgetőtársaink biztosan, biztonságosan és nyíltan tudtak volna beszélni a holokausztról és annak emlékezetéről. Ezért hiába próbáltuk meg megteremteni azt a légkört a terepmunka során (és azt követően az interjúk alkalmain is), amelyben a résztvevők biztonságosan érezhetik magukat (hiszen őszintén kíváncsiak vagyunk a gondolataikra,

¹⁹ Lásd 14. jegyzet, 56.

²⁰ Uo. 57.

történeteikre, véleményükre), mégsem sikerült a bizalmatlanság falait eltüntetnünk a legtöbb esetben, mivel ezek a falak ennyire erőssé váltak a „kettős kommunikáció” és/vagy a hallgatás generációkon átívelő folyamatában.

Felmerül tehát a kérdés, hogy milyen hatással van a bizalmatlanság atmoszférájának fent vázolt légköre az általunk megkérdezett, az interjúkban végül részt vevő fiatalok holokausztemlékezethez kapcsolódó narratíváira. A következőkben erre láthatunk példákat.

„Ilyen is történt, lapozzunk”

A holokauszt emlékezete és annak hiánya a fiatalok körében

Interjúkérdéseink egyike a következő volt: Volt-e szó a családban, az iskolában és ismerőseik között a holokausztról? Erre a kérdésre fiatal beszélgetőtársaink túlnyomó többsége azonnal az általános és középiskolai történelemoktatás holokausztra vonatkozó hiányát említették meg. Lássuk most ezekből a legélesebben kritikus észrevételeket:

„Igazából bármilyen korosztálybelimre gondolok, szerintem ez ülne ki rá így, hogyha mondjuk most beültetnék őket ide. Persze itt azokról van szó, akik saját kíváncsiságukból eredően ugye nem olvasnak utána, tehát amit ugye az oktatásból, tehát amit nekünk így a tanárok átadnak, abból most szinte meg se tudnának szólalni. Most én is csak azért, mert utánaolvastam, vagy láttam egy-egy filmet, hogy elmentem múzeumokba, de egyébként, hogyha ez nem lett volna meg, akkor csendben üldögnék.”

„Háromszor hallgattam meg három különböző történelemtanárnak az anyagain keresztül körülbelül azt a három percet, amit – összesen akkor kilencet –, amit a holokausztról mondtak, de már komolyan. De körülbelül ennyi hangzott el, mint itt a felvetésben is, hogy hát igen, akkor Budapest határainál, hogy miért volt így, egy kicsit megállt ez a folyamat, meg hogy 1944, és akkor onnantól már a II. világháború lezárásánál tartottunk. Tehát, hogy igazából szinte semennyi információ, ami az oktatásban van. Például van egy-két jegyzet, mert akkor irodalom órákon, illetve irodalom órán előkerült, de még ott is

egyébként talán, nem tudom, a rímképletek elemzéséhez képest elég-gé alulértékelt akkor ez az ihlető élmény. Szóval egyáltalán nem, sőt kifejezetten alulreprezentált magának a holokausztnak, a magyarországi holokausztnak a tételezése az oktatásban.”

„Nagyon foghíjas nálam a létszám, és így nem nagyon van erről információm. Középiskolai téren pedig megint csak annyi van, mint amit már a többiek is elmondtak. Nekem ez a teljes rendszertelenség, a szabálytalanság és a káosz van, meg a félelem és a tudattalanság és az indulatok meg az erőszak, ezek a szavak, amik így eszembe jutnak erről az évről, amik nekem ezt legjobban átadják.”

„Visszaemlékszem a középiskolai tanulmányaimra, nem akarom abból az irányból megfogni, mert nekem egy ilyen tarsolylemez, nagy-magyarországos pólós tanárom volt emelt törin, és nem nagyon volt szó az egésznek erről a részéről.”

„Hát igazából most pont benne vagyok tizenkettedikesként ennek az egésznek a tanulásában. Kicsit tényleg meglepő volt a történelemoktatás szempontjából, hogy amennyit az előző tananyagokban mindig kitértünk néha kicsikét a zsidóságra. A holokausztról összevissz egy leckét, összesűrítve a nemzetközi meg a magyar holokausztot.”

Az idézett interjúrészetekből érzékletesen merül fel az az általánosabb társadalmi probléma, ami a mai magyarországi közoktatásra is vonatkozik: a holokausztról való értelmező tudás és az ehhez kapcsolódó párbeszéd hiánya. Úgy tűnik, a holokauszt iskolai tanítását segítő könyvek, munkafüzetek, audiovizuális anyagok vagy a holokauszt emléknapiján való iskolai megemlékezések lehetőségei ellenére a gyakorlatban a felejtés intézményesített folyamatával találkozhatunk több fiatal beszélgetőtársunk szerint.

A hallgatás és felejtés az iskolában ugyanakkor összefonódik a családi környezetben tapasztaltakkal is fiatal beszélgetőtársaink számára:

„Hát ugye nekem családi háttérsem nincs, és én ilyen római katolikus általános iskolába jártam, ami úgy nézett ki, hogy én is cirka ilyen gimnáziumig, amíg odajutunk az izében, annyi volt róla szó, hogy

ilyen is történt, lapozzunk. És így ennyi, körülbelül, mind az iskolában, mind pedig otthon.”

„Soha nem beszéltek ilyenről. Én először ötödikes koromban találkoztam ezzel az iskolában. Műsoron kívül beszélt a tanárnő, azért mondom, mert matektanárnő volt, és fontosnak tartotta, hogy ezt elmondja, a holokausztot, ilyeneket. És hazamentem, nagyon feldúlva, meg egyáltalán, nagyon mélyen érintett, és a szüleim letagadták. Igen: Nem, nem így volt”.

Az interjúrészletek tükrében azt láthatjuk, hogy az *„ilyen is történt, lapozzunk”* attitűddel mind az oktatásban, mind otthon találkozni lehet.

A második interjúrészletben két további fontos jelenséggel találkozhatunk. Egyfelől azt láthatjuk, hogy beszélgetőtársunknak nem a történelemtanár beszélt a holokausztról, hanem a matematikát oktató tanárnő, *„műsoron kívül”*. Ez arra is rámutat, úgy tűnik, a holokauszt oktatásához elkötelezett tanárok egyéni aktivitása kell, hiszen a történelemtanítók között a mai napig találni olyat, aki a téma iránt felelős tanárként sem tesz eleget kötelességének. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy az iskolai oktatás akkor sem elegendő a holokausztemlékezet átadásához, ha azt – legalább egy tanár – felvállalja, ahogy azt az interjúrészlet végén olvashatjuk: amikor beszélgetőtársam hazament *„nagyon feldúlva”,* a szülei *„letagadták”,* azt mondván neki, hogy *„nem, nem így volt”* a holokauszt, ahogy arról a tanárnő beszélt.

Visszatérve ugyanakkor a matematikatanárnő példájához, több beszélgetőtársunk említett pozitív példákat is a holokausztra vonatkozó oktatás kapcsán. Egyik interjúpartnerünk például így emlékezett történelemtanárára:

„Hát ugye a közoktatásban, a történelemórákon s tankönyvekben írtak eléggé le vannak korlátozva, hogy mit tanítanak a tanárok. Én úgy gondolom, a tanároknak ez sokszor kényes téma olyan szinten, hogy nem merik átadni a tudásukat, vagy nincs akkora tudás a kezükben, vagy nem is akarnak. Én szerencsés voltam, mert nekem egy olyan történelemtanárom volt, aki ezekkel így kicsit inkább szembe ment. Ő nem feltétlen csak a tankönyvet tanította, sőt, ő nekünk videókat is lejátszott a holokauszt túlélőkről, illetve szervezett nekünk egy lengyelországi kirándulást, ahol az osztállyal szintén elmentünk

Auschwitzba és Birkenaubá, ott egy magyar idegenvezetővel végimentünk, és ez sokkal jobban megmaradt bennem például, mint a történelemóra.”

Az interjúrészletből kitűnik, hogy beszélgetőtársunk tanára a tananyagon túl holokauszt túlélőkkel készített „videókat is lejátszott”, és elvitte őket Auschwitz-Birkenaubá. Ugyanakkor azt is megemlíti, hogy az ő esete kivételes („szerencsés voltam”), így kritikáját ő is fenntartotta a történelemoktatás általános problémái irányában. Ehhez tartozik, hogy más beszélgetőtársaink is meglátogatták Auschwitz-Birkenaut tanáraikkal. Amikor azonban megkérdeztük, hogy tanárai megmutatták-e nekik, hogyan és hol történtek a deportálások településükön, városukban, kerületükben, vagy felkerestek-e holokauszt-emléktáblákat, emlékhelyeket környezetükben, egy budapesti példát leszámítva (amikor a tanár elvitte diákjait a Duna partján található cipők emlékhelyéhez) nemmel válaszoltak.

Ennek kapcsán azt láthatjuk, hogy még azok a tanárok sem, akik elkötelezettek a holokausztra való emlékezésnek (olyannyira, hogy szerveznek és vezetnek iskolai kirándulásokat is haláltáborok emlékhelyeire), mutatják meg értelmezően diákjaiknak, hogy a szó lakóhelyükön, a szomszédos utcákban vagy akár iskolájuk épületében is történt. Az oktatás tehát még a legtámogatóbb esetek többségében is hozzájárul a szó „távoli”, mitizált emlékeztető alakulásához, és ezzel megnehezíti a holokauszt történéseivel való személyes találkozást és szembenézést.

Egy, az oktatáshoz és a családokhoz kapcsolódó további, megdöbbentő példával is találkozottunk Sárreten, amikor egy általános iskolában tanító beszélgetőtársunk oktatói tapasztalatairól beszélgettünk az egyik interjúnk során:

- *Az antiszemitizmussal is találkozol az iskolában?*
- *Igen, igen. Tragédia. Tragédia.*
- *És mit gondolsz, ezt honnan hozzák?*
- *Ez [t] érdekes módon [...] két kis nagyfiúval találkoztam, aki [k] hangoztatja [ák], és látom és érzem azt, hogy félni kell majd talán tőlük, ha felnőnek. És az egyik kisfiúnál nagyon érdekes, mert nevelő-apukája van, de nagyon kedves, jó szülei vannak neki, nagyszülei is egyszerűek, és egyszerűen nem tudom, honnan hozza, hogy honnan kerül gyerekekre rá. Egy másik nagyfiú is, aki horogkeresztel díszítette a húsvéti tojást.*
- *Most?*

- *Igen, és azt mondtam, hogy ezt nem teheti meg, és azt mondta, hogy akkor szívecskéből fogja kirakni, akkor tetszeni fog nekem, és kirakta szívecskéből, és én megkérdeztem az igazgatóhelyettesőt, hogy ebben az esetben én mit csináljak, ha ő szépen rajzolta le azt a horogkeresztet, és az a munka, ha nem éppen az lenne, akár ötös is lehetne, de nem bírálhatom el egyessel.*
- *És mi lett végül?*
- *Nem kapott rá osztályzatot, de mert egyest nem adhattam rá, jó családból származó kis nagyiú, talán a nagypapa az, akinek a hatása miatt.*

Az idézett beszélgetés rámutat arra, hogy az antiszemitizmus megjelenésével az általános iskolában is lehet találkozni. Láthatjuk azt a bizonytalanságot és zavart is, amit mindez kiváltott az oktatóból, hiszen az említett fiú „jó családból” származik. Vélhetően azonban a „nagypapa hatása” erősebbnek bizonyult ebben az esetben, mint a húsvéti tojást horogkereszttel díszítő fiú tanárainak szellemisége.

Jellemző a leírt eset „megoldása” is, a fiú végül nem kapott osztályzatot, így nem szembesülhetett azzal, amit csinált, nem kapta meg a lehetőséget arra, hogy reflektáljon arra, amit nagy valószínűséggel nem is fogott fel igazán. Tanulságos továbbá, hogy az idézett oktató nem tudja, csak feltételezi, hogy a fiú nagypapája adja át antiszemita nézeteit unokájának. Ez fakadhat abból is, hogy nem kívánt részletesebben utánajárni az ügynek, vagy jelentheti azt is, hogy ismeri a nagypapát (hiszen egy településen élnek), de nem szeretett volna még így, névtelenül sem egyértelműen úgy utalni rá, mint antiszemitára.

Szintén megdöbbentő volt számomra az az eset, amivel egy budapesti fiatallal való beszélgetés során találkoztam. Ebben a beszélgetésben egy budapesti nem zsidó huszonéves fiatal idézte fel számomra egy családi beszélgetés emlékét, családjának neki szóló „tanácsát”:

„Azt mondták a családban, hogy nincs semmi baj velük, a zsidókkal, és szörnyű, ami történt velük. De távol kell tőlük tartanunk magunkat, mert ha megint lesz valami háború, nehogy mi is megszívjuk, nehogy azt higgyék, hogy mi támogatjuk őket. Mert szörnyű dolgok történtek velük.”

Láthatjuk ebből az idézetből is, hogy a soá tovább élő tragédiája a mai napig, a fiatal generáció életében is megjelenik. A zsidóság tragédiájához kapcsolt, empa-

tikusnak látszó, idézett családi narratívában azonban nemcsak hogy nem fedezhető fel a sajnálat mellett az együttérzés, hanem inkább egy félelemmel kevert érzéketlenséget és cinizmust találunk („*nehogy mi is megszívjuk*”). Ezzel együtt az interjúrészletben megjelenő „feltételezett félelem” a zsidósággal kapcsolatban ebben az esetben is elmélyíti a zsidók és nem zsidók közötti távolságot, dichotomizációt: a családi „tanács” szerint a zsidóktól („*tőlük*”) kell távol tartania magát a fiatalembernek, nehogy a család („*mi*”) is részesüljön a feltételezett szenvedésben amiatt, hogy mások feltételezhetően azt hihetnék, hogy a család tagjai („*mi*”) támogatják a zsidókat („*őket*”).

Az idézett beszélgetéshez tartozik az is, hogy amikor megkérdeztem, hogy arra kitértek-e szülei, hogy mi volt az a beszélgetésrészletben is idézett „*szörnyűség, ami történt velük*”, beszélgetőtársunk azt válaszolta, hogy erről soha nem volt szó otthon...

A „feltételezett félelem” így kapcsolódik össze a homályban felejtett múlttal, az emlékezet hiányával és csendjével, amely újratерemti és elmélyíti a távolságot és a bizalmatlanságot a holokausztban érintettek és a magukat azon kívülállónak definiáló személyek között.

Az emlékezés felelőssége a fiatalok körében

Kutatásunk tapasztalatai a fent bemutatott példákkal együtt arra a nagyon fontos tényre is rávilágítottak, hogy a negyedik generációban erősen jelen van az igény az emlékezetpolitika és oktatás megváltoztatására. Kutatásunk során ugyanis számos olyan fiatallal találkoztunk, akik beszélgetéseink és az interjúk során határozottan fogalmazták meg a holokausztra való emlékezés fontosságát és felelősségét. Ráadásul ezek a narratívák minden településen és a fiatalokkal készített mindegyik interjújában hangot kaptak.

Az alábbi interjúrészletekből láthatjuk, hogy fiatal beszélgetőtársaink nem csupán az emlékezet fontosságáról beszéltek, hanem arról is, hogyan akarnak emlékezni:

„Az felejtsem, aki ebben részt vett. Nekik kell, hogy felejtsenek, hogy túléljenek, nyilván sokan rajta is voltak, írjon mindenki könyvet, és akkor a többi, az felejtés... de hogy mindenki másnak kutya kötelessége emlékezni. Én kötelezővé tenném, én minden brutalitásában mutatnám be az egé-

szet, mert néha hihetetlen, hogy ilyen kemény dolgok megtörténhetnek, hogy az ember ilyenre képes, hogy az embertársaink képesek ilyenre. Én fontosnak tartanám, hogy minden hidegségével és keménységével mutassuk meg, hogy mi történt. És tényleg kötelezővé tenném legalább egy koncentrációs táborba való látogatást. Úgy gondolom, minden európai iskolának elérhető távolságra volna az egyik, amikor Auschwitzba voltam, pont Izraelből látogatott egy egész iskolás csoport, úgyhogy, ha ők onnan el tudnak jönni ide, akkor nekünk is meg kéne tudnunk oldani ezt.”

„Én is azt mondom, hogy kötelező emlékezni, és én sem rejtenék el semmit. Tehát, hogy nem titkolnám ezt, hanem egy ilyen meghatározó élményt szeretnék én is, hogy milyen az ember, és hogy ezt így soha, soha ne felejtjük el, és ne is fogjuk.”

„Szerintem nagyon fontos tényleg arról beszélni, hogy hogyha valaki nem is érzi magáénak vagy fontosnak ezt a témát, vagy nem érzi magát érintettnek, mégis megtudja, hogy másokkal mit tettek. És erről most az jutott eszembe, hogy például a bullyingnál is az van, hogy ha valakit bántalmaznak, és te nem szólsz bele, és ha végignézed, akkor te is bántalmazóvá válsz. És hogy szerintem nagyon-nagyon fontos lenne véleményt kifejteni, hogyha még nem is érzem magamat közel ehhez a témához, arról, hogy amúgy egy bizonyos helyzetről én mit gondolok. Mert ha hallgatás van, akkor ugyanúgy meg tud megint történni ugyanez.”

„Akik ezt elszenvették ezt az egészet, megérdemlik, hogy beszéljünk róla, és hogy életben tartsuk ezt a témát, mert hogyha ezt így, csak így elfeledjük, azokat az embereket is elfelejtjük, akik ezt megélték. Szerintem egyébként nincs közvetlen közünk a mi korosztályunknak ehhez, de azért mégis itt lakunk, és szerintem tudomást kell szerezni az ilyen dolgokról, hogy mik történtek itt régen. Szerintem jó erről beszélni, hogy mi is volt annak az adott városnak, ahol élünk, a története.”

„Az egyik részből szerintem hatalmas önzőség lenne egy ilyen függönyt, egy ilyen falat magunk elé állítani, és kizárni a múltunkból a holo-

kausztot mint az emberség és az emberiség egyik legnagyobb tragédiája, számomra [azt jelenti], hogy milyen messzire képes elmenni egy embernek mondható, vagy igazából egy csoportnak mondható szervezet olyan téren, hogy tényleg a sajátjainkat tüzeljük el, és azt mutatjuk az embereknek a kéményen, hogy te is ott fogsz elégni, mint anyád. Szerintem az a minimum, hogy az emléküket mint történelmek, vagy mint történetek és képek formájában éltsük és beszéljünk róla.”

„Szerintem nagyon fontos a társadalomban, attól függetlenül, hogy a túlélők már kezdenek természetesen sajnos elhalálozni, szerintem nagyon fontos az, hogy a társadalomban kialakítsuk azt a fajta vészreakciót, reflexet, hogy több ilyen ne fordulhasson elő. Fontos kialakítani azt a reflexet, hogy az nem okés, hogyha valakit azért visznek el, mert elvileg milyen. És kétségtől fontos kialakítani azt is, hogy ami ott történt, lehet, hogy zsidók voltak, de egyszerűen magyarok is voltak, mert magyarnak mondták magukat. És hogy ez egy nemzeti tragédia is.”

„Én azt gondolom, hogy nemcsak emlékezni fontos, hanem hogy építsük ki azokat a csatornákat, ahol akik akarják, elmondhassák az ő fájdalmaikat. Ugye itt az előbb előkerült, ez a generációkon átívelő trauma, ez transzgenerációs trauma, hogy tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy ez csak azokat érinti, akik akkor ott voltak, mert nem, hanem az ő gyerekeiket és unokáikat is érintheti. És nemcsak emlékezni fontos, hanem hogy el is mondhassák, hogy legyenek erre utak, hogy lehessen emlékezni. És igen, egyrészt azért, hogy ezeket a traumákat feldolgozzák, és ne legyen tabusítva. És igen, azért is, hogy emlékeztessük magunkat, hogy ez nem történhet meg még egyszer. És ennek talán még egy eszköze lehet az, hogyha az oktatásba is beemeljük az érzékenyítést erre.”

„Az a minimum, amit tehetünk, igazából talán mi vagyunk az utolsó generáció, akik még találkozhatnak egyáltalán olyannal, aki megélte. És ez az utolsó dolog, tehát a legkisebb, amit csak tehetünk, hogy meghallgatjuk őket, aki ugye szeretne róla beszélni. És ezeket a történeteket életben tartjuk úgymond, hogy ezeket az életeket, a családokat, hogyha

már ilyen szörnyű módon haltak meg, akkor méltóan emlékezzenek rá, és ezek a nagy volumenű események, mint az Élet Menete, vagy például a Páva utcában ugye, amennyi embert csak fel tudtak fedezni, a falon ott vannak a nevek, és egymás alatt látunk négy-öt nevet, hatot akár, amik ugyanazzal a vezetéknévvel kezdődnek, és valószínűleg egy család voltak, és egész családok szűntek meg, meg csaláadnevek. Ez a minimum, amit tehetünk, hogy tiszteletből, és azért, hogy amit a többiek elmondtak, hogy az többet ne történhessen meg.”

Fontos itt megjegyezni, hogy fent idézett beszélgetőtársaink közül csupán ketten vannak olyanok, akiknek családjuk érintett a soában. Ennek fényében is reménykeltőnek tarthatjuk, hogy mind a személyesen érintettek, mind a közvetlenül nem érintett fiatalok hasonlóan gondolkodnak az emlékezés fontosságáról.

Az idézett fiatalokkal készített interjúkból kiderült, hogy a negyedik generáció körében nyíltan fogalmazódik meg az emlékezet akaratának és felelősségének narratívája:

„Az felejtse, aki ebben részt vett... mindenki másnak kutya kötelessége emlékezni”, „kötelező emlékezni”, „ne legyen tabusítva”, „történetek és képek formájában éltsük és beszéljünk róla”, „életben tartsuk ezt a témát”, „ez a minimum, amit tehetünk” – hangsúlyozták beszélgetőtársaink. Ennek egyik legfontosabb okaként említették meg visszatérően, hogy a holokauszt többet ne ismétlődhessen meg: „mert ha hallgatás van, akkor ugyanúgy meg tud történni ugyanez”, „nagyon fontos az, hogy a társadalomban kialakítsuk azt a fajta vészreakciót, reflexet, hogy több ilyen ne fordulhasson elő, „emlékeztessük magunkat, hogy ez nem történhet meg még egyszer”, „ez a minimum, amit tehetünk, hogy tiszteletből és azért, hogy amit a többiek elmondtak, hogy az többet ne történhessen meg”.

Kifejezést nyert továbbá az interjúkban a helyi emlékezet fontossága: *„tudomást kell szerezni az ilyen dolgokról, hogy mik történtek itt... hogy mi is volt annak az adott városnak, ahol élünk, a története.”*

Fiatal beszélgetőtársaink az emlékezés felelősségét és akaratát összekötötték azzal az alapvetően fontos felismeréssel is, amely elengedhetetlen a jövőbeli nyílt, egymásra figyelő emlékezetnek: a holokauszt tragédiája mindannyiunk tragédiája. A soára való emlékezés ezáltal a magyarországi zsidó és nem zsidó állampolgárok közös ügye: *„tényleg a sajátjainkat tüzeljük el”, „kétségtávol fontos kialakítani azt is, hogy ami ott történt, lehet, hogy zsidók voltak, de egyszerűen magyarok is voltak, mert magyarnak mondták magukat. És hogy ez nemzeti tragédia is.”*

Fiatal beszélgetőtársaink mindemellett javaslatokat is tettek arra, hogyan kellene az emlékezetet közelebb vinni generációjukhoz: *„tényleg kötelezővé tenném legalább egy koncentrációs táborba való látogatást”, „építsük ki azokat a csatornákat, ahol, akik akarják, elmondhassák az ő fájdalmaikat”, „az oktatásba is beemeljük az érzékenyítést erre”.*

Az idézett általánosabb meglátásokat beszélgetéseink alkalmával konkrétabb példákkal is kiegészítették. Egyik budapesti beszélgetőtársunk például indítványozta, hogy a pesti gettó területén, ahol most – szavaival – *„a bulinegyed van”*, ahol *„szégyellnivalóan”* nincs igazán látható jele a gettó területének, méltó teret kapjon az emlékezet. Véleménye szerint a *„bulinegyedben”* található emlékhelyek nem teszik megfelelően *„láthatóvá”* a soá emlékezetét hordozó jeleket. Javasata szerint meg kéne jelölni végig a volt gettó határait, valamint ehhez kapcsolódó értelmező információkkal és performanszokkal felhívni a figyelmet az itt történt borzalmak emlékezetére.

Többen javasolták továbbá drámafoglalkozások és interaktív előadások bevezetését a holokauszt oktatásába, illetve interaktív kiállítások megvalósítását múzeumokban, kulturális és ifjúsági intézményekben.

Ehhez kapcsolódtak az általuk eddig is megtapasztalt pozitív példák is. Az egyik előző interjúrészletben is olvashattunk azokról a fontos *„nagy volumenű eseményekről”*, amelyeket az Élet Menete Alapítvány szervez fáradhatatlanul és a Páva utcai Holokauszt Emlékközpontban átélhető megrendítő élmények fontosságáról. Ezekkel függ össze egyik kőszegi fiatal beszélgetőtársunk emléke is, amely rámutat arra, hogy nem csupán a budapesti terekben, múzeumokban vagy eseményekben lehet, lehetne találkozni közvetlenebbül a holokauszt emlékezetével. Nem zsidó fiatal beszélgetőtársunk úgy emlékezik a holokauszt 75. évfordulóján megvalósult, az Élet Menete Alapítvány által szervezett vagon-vándorkiállításra szerzett *„nagyon megrázó élményére”*, mint ami máig meghatározza a holokauszttal kapcsolatos gondolatait és látásmódját:

„Pár éve itt Kőszegen volt, egy vasúti kocsit hoztak, azt hiszem. És ez be volt rendezve. Pont ehhez a témához kapcsolódóan, és oda mentünk így iskolába, szervezve volt. Az például nekem nagyon megrázó volt, mert nagyon szemléltette. Egyrészt nagyon nyomasztó volt, hogy tényleg maga a vagon belseje volt így berendezve, és bementünk többen, és nyilván nem tudtuk ugyanazt átélni, de valami fogalmunk lehetett róla.”

Mind az utóbb idézett interjúrészletben és a már elérhető, a soá emlékezetét életben tartó alapítványok és múzeumok által megvalósított pozitív példák megemlítésében, mind az emlékezést a fiatal generációhoz közelebb hozni akaró javaslatok narratíváiban a közös pont (az emlékezet-politikát, illetve az emlékezeti kultúrát megújítani, megjobbítani akarók számára is megfontolásra érdemes módon) a holokausztemlékezet személyesebbé tételének kívánalma. Vagyis több ez kívánságnál; a soá emlékezetének személyesebbé tétele közvetlenebbül és közelebből tudná megérinteni a negyedik generáció tagjait az ő elmondásaik szerint.

Ennek fényében a holokauszt helyi emlékezetének megújulásába mindenképpen be kellene vonni a fiatalokat is minden településen.

Írásom korábbi példáiból kiderült, hogy nem mindegyik fiatal beszélgetőtársunk viszonyul úgy a soá emlékezetéhez, ahogy az előbb idézett interjúpartnereink. Ugyanakkor az iménti idézetek rámutatnak arra is, hogy létezik a negyedik generációban egy olyan akarat, amely felelősen és gondolatgazdagon kíván hozzájárulni a holokausztemlékezet fennmaradásához és annak életben tartásához. Ebből következőleg a jövőbe vetett bizalom reménye is felcsillanhat szemünk előtt.

Zárszó. Az emlékezés tétje október hetediké tükrében

Ahhoz, hogy lássuk mennyire fontos a holokauszt emlékezetével összefüggő társadalmi-kulturális jelentések megértése, valamint a jövőbeli emlékezetpolitika és az ehhez kapcsolódó nyilvános társadalmi párbeszéd megváltozása, egyik budapesti negyedik generációs zsidó beszélgetőtársunk narratíváját szeretném bemutatni.

Beszélgetőtársunk a 2023. október 7-i Izraeli sújtó terrortámadással és az azt követő háborúval kapcsolta össze a holokauszt emlékezetét és az ahhoz kapcsolódó reflexiókat korosztályában:

„Igen, hát mióta volt ez az októberi, vagy kitört októberben a háború, azóta tök sok zsidó ismerősöm meg barátom jelezte, hogy ők például nem szívesen viselnek Dávid-csillagot a nyakukban, vagy nem szívesen viselnek olyan látható jelet, ami például a villamoson vagy a buszon ez így kivívna a figyelmet... És nekem erről teljesen egyből így a holokauszt jutott eszembe, mármint most nyilván nem feltétlen a háborúra gondolok itt, hanem csak arra az egy narratívumra, hogy nem szívesen viselek dolgot, amiről megállapítható, hogy közöm van a zsidósághoz. Nekem

ez nagyon élesen ezt hozta le, hogy a holokaust alatt is. Ugye ott meg pont, hogy jelölni kellett a sárga csillaggal, de, hogy nyilván azok, akiknek adtak keresztlevelet vagy kaptak olyan lehetőséget, hogy bujkálniuk kellett, azok meg elbújtak, szóval, hogy ugyanazt a narratívumot hozta be nekem, hogy bujkálni kell. Akkor most megint az a narratíva, hogy bujkálni kell, vagy bujkálunk, vagy most mi van? És így nem tudom, ez ilyen nagyon furá történelmi párhuzam szerintem.”

Az idézetből láthatjuk, hogy fiatal beszélgetőtársunk és barátai számára az októberi tragédia azokat a transzgenerációsán tovább öröklött reakciókat aktiválta, amelyek zsidóságukhoz kapcsolódó „látható jelek” elrejtéséhez vezetett, mert ezek a jelek, mint például a Dávid csillag „kivívnák a figyelmet” a társadalmi interakciók során.

Ennek további megrázó voltát az jelentette beszélgetőtársunknak, hogy ahogy a holokaust alatt láthatóvá kellett tennie a zsidóknak származásukat a sárga csillaggal, most fordítva, el kell rejtetniük a Dávid csillagot. Ebben az esetben a zsidósághoz kapcsolódó láthatóság vagy láthatatlanság kívülről kényszerített kötelezettségének érzetét hívta elő minden beszélgetőtársunkból.

A „kifelé”, a nem zsidó többség felé irányuló bizalmatlanság tehát a mai napig nem tűnt el társadalmunkból. Ehhez kapcsolódik, hogy beszélgetőtársunknak az Izrael–Hamász háborúról, valamint barátainak reakcióiról „egyből így a holokaust” jutott eszébe, és „ugyanazt a narratívumot” hozta elő belőle, hogy „bujkálni kell” megint. A „bujkáláshoz” kapcsolódva beszélgetőtársunk a további gondolatokat fűzte az előbb idézettekhez:

„Pedig nálunk azért nem volt, szerintem összehasonlíthatatlan, mondjuk mennyi tüntetés meg ilyesmi van Berlinben, ilyen free Palestine, meg náluk milyen hangvételen, meg hogy jelenik meg ez kint. Tehát ez az, hogy ezt előre ilyen preventív okokból. Meg szerintem ez hasonló, igen, szóval hasonló ahhoz, hogy amikor például megyünk Pride-ra a barátaimmal, ezzel a Lauderés társasággal is, akkor is van, aki mondjuk nem szívesen megy utána Pride-os zászlóval bizonyos helyekre, ahol, mondjuk, fél, hogy lesznek olyan emberek, akik ezt majd megszólják vagy ilyesmi. Szóval, hogy én ebben látok egy ilyen párhuzamot, hogy van egy ilyen bizonyos típusú érzékenység az emberekben, hogy inkább elrejttem azokat a jeleket.”

Láthatjuk, hogy beszélgetőtársunk szerint barátai „*preventív okokból*” rejtik el zsidóságuk jeleit. Hangsúlyozza, hogy Magyarországon nem tapasztalhatók azok az Izrael-ellenes és antiszemita megnyilvánulások, mint például Berlinben. Ugyanakkor arra is utal, hogy ezzel együtt, vagy ennek ellenére is létezik a nem zsidó többség irányában érzett bizalmatlanság, amely előhívja belőlük a „*bujkálás*” reakcióját, amely pedig a soá tovább elő és ezért újra és újra aktivizálódó traumájából és az ezt enyhíteni képtelen közös társadalmi emlékezet hiányából fakad.

Mindezek mellett beszélgetőtársunk a Pride-hoz kapcsolódó „*bujkáláshoz*” és félelemhez kötötte példáját. Ezt hallgatva nem lehetett nem felidézni egy korábbi interjúnkat, amikor a községi nem zsidó középkorúak körében készített fókuszcsoporthoz tartozó interjú során egyik interjúalanyunk a következőképpen válaszolt arra a kérdésünkre, hogy kell-e emlékezni a holokausztra:

„Szerintem elfelejteni nem szabad semmit. Mindenből le kell vonni a tanulságot. De ugyanakkor, amikor levontuk a tanulságot, akkor kéne tudni helyre rakni. Most már csak az a kérdés, hol a hely? Tehát tudomásul kell venni, hogy ez egy létező dolog a mai napig, de régen egy sokkal durvább formája létezett neki. És mondom, most már ez nem olyan probléma, mint amennyire '45-ben volt, vagy a negyvenes években. Ebben is én úgy gondolom, hogy ez messze van attól, a mostani. Viszont azzal, hogy minél többet emlékezünk, minél többet... Most ahhoz tudom hasonlítani, hogy minden embernek a saját szexualitása is a saját dolga. De hogyha nem ugrálnának, pláne nem kint a Pride-on, akkor sokkal békésebb lenne minden, itt is úgy lenne.”

A soá emlékezete, az antiszemitizmus és az LMBTQ emberek iránti előítéletek és gyűlölet tehát megjelenik mind az érintettek, mind a reflektálatlan antiszemita interjúalanyaink körében. Nem véletlen ezért, hogy a negyedik generációs túlélő beszélgetőtársunk összekötötte az izraeli terrorcselekmények és a háború által kiváltott félelmet és „*bujkálást*” a Pride-hoz kapcsolódó jelek elrejtésével.

Nem állítható természetesen, hogy a fenti előítéletes szavak vagy a zsidóság és az LMBTQ emberek iránti gyűlölet minden nem zsidó és heteroszexuális emberre jellemző lenne Magyarországon. Ugyanakkor láthatjuk, hogy mind a félelmek, mind az azokat kiváltó jelenségek köztünk és velünk vannak: a bizalmatlanság atmoszférája jelen van Magyarországon.

A legutoljára idézett interjúrészletből, amelyben a nem zsidó interjúpartner a Pride-on való „ugráláshoz” hasonlította a holokausztemlékezethez kapcsolódó eseményeket, azt is láthatjuk, hogy mikroszinten is jelen van az az atmoszféra, amely nem véletlenül váltja ki a félelem és a „bujkálás” reflexióit azokban, akik érintettek a soá borzalmában. Mindezt még tragikusabbá teszi, ha belegondolunk, hogy a holokausztnak a homoszexuális emberek is célpontjai voltak.

Kutatásunk tükrében tehát úgy látjuk, hogy a bizalmatlanság atmoszférája mindaddig velünk marad, amíg a politikai-társadalmi mikro- és makroszinten nem kezdődik el az egymásra figyelő, közös és nyílt értelmezése múltunknak, valamint amíg lesznek olyan kisebbségi csoportok társadalmunkban, akiket kirekesztenek és támadnak a többség irányából.

Irodalom

- Assmann, Aleida: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2016.
- Cattel, Maria G. – Climo, Jacob J.: Introduction: Meaning in Social Memory and History: Anthropological Perspectives. In Climo, Jacob J. – Cattel G. eds.: *Social Memory and History. Anthropological Perspectives*. Walnut Creek – Lanham – New York – Oxford: Altamira Press, 2002. 1–39.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária – Barna Ildikó: Bizalom és gyanakvás. Szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle*, 2004/1. 3–35.
- Csepeli György – Papp Richárd: *Kiáltó csend. A holokauszt helyi emlékezete Magyarországon*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2025.
- Dupcsik Csaba – Tóth Olga: Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 2008. 51/4. 307–328.
- Kovács Éva – Vajda Júlia: *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2002.
- Papp Richárd: *Van-e zsidó reneszánsz? Kulturális antropológiai válaszlehetőségek egy budapesti zsidó közösség életének tükrében*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2004.
- Síklaki István: *Vélemények mélyén. A fókuszcsoporthoz módszer, a kvalitatív közvélemény-kutatás alapmódszere*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2006.